

Історія України

УДК [94(470.24):2-7]"10/13"

І. І. Тимчук

ФОРМУВАННЯ ЦЕРКОВНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ СТРУКТУРИ ВЕЛИКОГО НОВГОРОДА В ХІ-ХІV СТ.

У статті автор на основі писемних джерел та археологічних матеріалів характеризує процес формування церковно-адміністративної структури середньовічного Новгороду. Аналізує вплив язичницької релігії на становлення християнського світогляду. Вказує, що християнська релігія утвердилася в процесі створення єпископії та будівництва культових споруд. Автор доводить, що центром релігійного життя Великого Новгороду став собор Св. Софії. Простежує роль церкви в політичному та економічному житті Великого Новгороду та взаємовідносини світської та духовної влади Новгородської республіки.

Ключові слова: християнство, Новгород, церковно-адміністративна структура, єпископія, собор.

Дослідження християнізації Руської держави дає можливість прослідкувати зміни в світогляді давньоруського населення та простежити формування церковної організації. Формування новгородської та ряду єпископій на території Русі пов'язаний із збільшенням кількості християнізованих земель та заснуванням в Києві митрополії, що давало право здійснювати церковне управління, створювати єпископські кафедри.

Мета дослідження – простежити процес становлення церковно-адміністративної структури Новгородської республіки.

Останнім часом дана тема стала досить актуальною, тому на сьогодні з'явилася досить значна кількість досліджень з даної тематики. Передусім варто згадати роботи Е. Голубінського [1], О. Кузьміної [2], А. Мусіна [3], Я. Щапова [4], В. Яніна [5]. У їх роботах характеризується церковно-адміністративна структура Великого Новгороду в ХІ – ХІV ст. Розкриваються особливості прийняття християнства населенням Руської держави.

Процес утвердження християнства в Новгороді був важким і довготривалим і закінчився аж в ХІІ ст. На теренах міста в основному прийняли християнство княжа дружина та деякі представники князівського оточення. На початку формування новгородської церковної ієрархії, священнослужителі були за походженням киянами, корсунянами, греками та болгарами [6, с. 104-105]. У Новгородському літописі за списком П. П. Дубровського та Новгородському третьому літописі про це повідомляється: «Хрестився великий князь Володимир Святославич та взяв у Фотія патріарха першого митрополита Києву Леона, а Новгороду єпископа Іоакима Корсунського». Місіонерська діяльність новгородського єпископа Іоакима розпочалася із знищення ідола Перуна, якого було скинуто в річку Волхов. В літописі про це сказано: «... в той час всилився біс в Перуна і розпочав кричати: о горе мені! Ох достанеться не милостивим суддям цим – і викинули його у Волхов» [7, с. 44; 8, с. 207].

Після прийняття християнства новгородцями у народному середовищі тривалий час зберігалось двовір'я. Термін вперше згадується в повчанні Феодосія Печерського – «Слово про віру християнську і латинську» (1069 р.). Преподобний Феодосій вжив його для ідентифікації християн, які здійснювали вибір між грецьким та латинським обрядами. В сучасній історіографії значення терміну змінилося. Двовір'я визначають як релігійну систему, в якій язичницькі вірування і обряди зберігаються поряд з християнством [2, с. 22-23].

Свідченням того, що в Новгороді аж до ХІV ст. зберігалися пережитки язичництва є різні законодавчі акти, а також згадки язичницьких імен в офіційних документах та берестяних грамотах. В одному з договорів згадано новгородського купця, якого звали Волос, на честь язичницького божества Волоса-Велеса, який вважався покровителем купців. На свято Різдва Пресвятої Богородиці жителі Новгороду влаштовували свято на честь збору урожаю. На святі були присутні священики, які співали різні пісні та читали християнські молитви [2, с. 31-51].

Упродовж ХІ – першої половини ХІІ ст. ще зберігали язичницькі традиції у поховальному обряді. Поховання здійснювалося не в ямах, а на горизонті в основі курганів. Збереженість язичницького світогляду простежується також в будівництві християнських будівель. В Х – на початку ХІ ст. в Руській державі в

цілому було побудовано 7 християнських церков, з них у Новгороді – 2. У другій половині XI ст. на Русі збудовано ще 18 християнських храмів [9, с. 5-7]. Після приєднання до Москви, духовенство активно виступило проти курганних поховань, адже вважалося, що московські князі підтримують істинні християнські цінності [2, с. 29].

Прийняття християнства із Візантії дозволило князю Володимирі Великому зміцнити князівську владу на Руських землях, адже у ромейів, на відміну від Західної Європи, патріарх підпорядковувався імператору. Таким чином, прийняття християнства східного обряду сприяло політичному становленню Руської землі [10, с. 4-5].

У церковному житті Новгорода простежуються взаємовпливи як східної та західної культури. Зокрема, в соборі св. Софії знаходилися Магдебурзькі ворота XII ст., на яких серед зображень поміщені постаті католицьких церковних діячів [2, с. 41].

Порівняно із землями Південної Русі у Новгороді християнство знаходилося з язичництвом в більшому протистоянні. Як наслідок язичницького світогляду населення Новгорода зберегло прагнення до волі, внутрішнього протистояння, потяг до підприємницької діяльності і церква намагалася змінити ці світоглядні орієнтири новгородського населення. Новоутворена новгородська єпархія перебувала у підпорядкуванні Київської митрополії. Однак, новгородські архієреї прагнули до церковної та політичної незалежності від Києва. Новгородські владика отримали право призначати своїх наступників, які очолювали єпархію після смерті попереднього єпископа [11].

Колишня язичницька теократія в Новгороді з прийняттям християнства трансформувалася в християнську. Свідченням такого заміщення стало знищення місця язичницького святилища в Дитинці та будівництво Софійського собору. Середньовічне суспільство, яке сформувалося в Новгороді, історик В. Тулупов характеризував як церковно-громадську общину. Міська община об'єднала мешканців Новгорода не тільки як городян, але як членів Церкви. За словами В. Тулупова: «В політичній символіці Великого Новгорода його суверенним, носієм верховної влади являлася сама свята Софія. Свята Софія була не тільки ім'ям всієї помісної новгородської церкви, так як це виражалося у формулі: «Свята Соборна і апостольська церква Святої Софії». Ні, це було ім'я самої республіки, від цього священного імені писалися договори і святкові грамоти, їй складали клятву князі і влада. Вона усвідомлювалася власницею новгородських земель, особливо церковних. В ній народна воля знайшла собі небесний символ, вільний від настрів натовпу» [12].

В Руській державі духовенство не сформувалося, як самостійний суб'єкт права. Існування двох соціально-правових систем, сформованих «Руською Правдою» – князівської і общинної заважало формуванню кліру в самостійний стан. Як зазначав історик А. Мусін, в Новгороді сформувалася соціальна структура суспільства, яка складалася з князівського двору, міської сотні або боярської патронімії, які об'єднувалися навколо священика який належав до їх стану [3, с. 21].

Новгородську єпархію очолював єпископ, з 1156 р. архієпископ. Про високе становище новгородських архієреїв, свідчить їх архієпископський сан адже інші єпархії на Русі очолювалися єпископами. Архієрей Новгорода очолював не тільки церкву, але і новгородську республіку, у цьому місті республіканські посади в тому числі і пост єпископа були виборними. Вибори архієрея проводилися тільки в новгородській єпархії і складалися з двох етапів. Перший етап – на Ярославовому дворі новгородці називали трьох кандидатів в архієпископський сан. Їх імена записувалися на листках пергаменту і посадник їх запечатував. Другий етап виборів архієпископа проходив аж біля Софійського собору, у вівтарі якого на престолі знаходилися жереби, і там здійснювалося богослужіння. Після літургії сліпа людина або дитина вибирала жереб і оголошувала ім'я нового архієпископа. В XIV ст. порядок обрання архієпископа змінюється, і за новими правилами новгородським владикою ставав той кандидат, жереб із ім'ям якого залишився на престолі.

Відзначимо те, що в архієпископи могла бути обрана особа, яка навіть не мала священного сану, наприклад, в XIV ст. архієпископом було обрано Олексія – ключника собору святої Софії. Перед тим, як вирушити до митрополита на хіротонію, він відправився до Тверського єпископа для висвячення в сан диякона, а потім священика. Новгородські владика мали значні матеріальні ресурси, це пов'язано з тим, що на користь єпископської кафедри відраховувалася десята частина доходів новгородських князів [13].

Започаткована в Новгороді традиція обрання архієрея не розірвала зв'язків з Київською митрополією та визнавала митрополичий суд відповідно до положень Номоканону. Автономія новгородської єпархії сприяла тому, що київський митрополит не втручався у внутрішню церковні справи новгородських владик. Виборність зобов'язувала архієрея прислуховуватися до думки населення Новгорода. В період діяльності архієпископа Ніфонта населення отримало право обирати не тільки парафіяльних священиків, але також ігуменів монастирів. Перше таке обрання ігумена відбулося в 1147р., коли ігуменом було обрано ченця Андрія, наступника Антонія Римлянина в Антонієвому монастирі. Право обрання приходських священиків було надано новгородцям грамотою князя Всеволода Мстиславича, в якій вказувалося: «і попів, і діаконів, і дяка, і вартових святого Іоанна обирати старостам Іванским, і старостам побережанським і побережанам» [6, с. 108-109].

Існування інституту виборності священнослужителів призвело до того, що духовництво не виокремилася в окремий соціальний стан. Адже, населення Новгородської землі вибирало священиків, діаконів та інших церковнослужителів з різних станів суспільства, якщо особа яку обирали відповідала займаній посаді. Священики та їх діти могли обирати вид діяльності, наприклад, займати високі чиновницькі посади, займатися торгівлею.

В структурі новгородського духівництва існувало три ступені. На першому щаблі знаходився новгородський владика, другий ступінь представлений чернецтвом, до третього належало біле духівництво [6, с. 110].

Церква в Новгороді була важливим суспільно-релігійним центром общини. Біля храму проходило вуличне віче, вибирали посадових осіб, в церкві також зберігалася місцева скарбниця. Залежно від категорії храму різним був його штат. До штату Софійського собору входили священики, диякони, причетники, пономарі, проскурниці. Штат приходської церкви складався лише із священика, пономаря та проскурниці [13].

В Руській державі церква виконувала функції, які покладали на державну владу, таким чином, церква як суспільний інститут ввійшла до складу державного апарату. Церковна структура формувалася в залежності від сфери діяльності. Історик Н. Поварова виділила шість функцій давньоруської церкви: 1. звершення богослужінь; 2. культурно-ідеологічна; 3. публічно-правова; 4. соціально-економічна; 5. політична; 6. внутрішньо управлінська [14, с. 99].

Згідно положення Уставу князя Володимира Великого «Про десятини і суди церковні» в компетенції церковної юрисдикції опинилися такі сфери суспільного життя як: 1. злочини проти віри, церкви та справи, що стосуються сімейного життя; 2. суду єпископа підпорядковувалося духівництво та «церковні люди»; 3. повноваження церковного суду розповсюджувалися на осіб феодално-залежних від церкви.

У процесі розвитку церковної організації сформувався штат єпископії, який складався з владичного намісника, владичного тиуна – відповідав за господарську діяльність, владичного митника – відповідав за збір податків на користь церкви та десятника – збирав частину від судових справ [14, с. 101-102].

Церква відігравала важливу роль в суспільно-політичному житті Новгороді. Новгородського єпископа підтримували всі віряни Новгороді і новгородської землі, а також новгородський архімандрит, резиденція якого знаходилася біля Новгороді в Юрієвому монастирі, в підпорядкуванні якого знаходилися всі монастирі новгородської землі [15, с. 34].

Церква в середньовічному суспільстві виступала об'єднуючим чинником. В Руській державі духівництво стало невід'ємною складовою князівського оточення. Клірики не відокремлювалося від населення місцевості, де знаходилася церква. Для Новгороді характерним явищем була територіальна роздробленість, зокрема, поділ міста на «кінці», про те паралельно розвивалися сімейні та дворові общини. До речі у такому ключі розвивалися такі європейські міста-держави, як Флоренція періоду консортерії, Венеція та Генуя. На думку Л. Шилова, розвиток церковної організації в Новгороді відбувався паралельно до перетворення сімейних общин у вуличні, вуличних в общини «кінців» міста [16].

Після включення Новгороді до складу Московської держави на новгородську кафедру прибув архієпископ Генадій, який констатував, що вибрані кандидати в сан священика не знали основ богослів'я та чину звершення божественної літургії [16].

Вище духівництво Новгороді в переважній більшості було не місцевим, в основному з греків. Нижче духівництво було місцевим. Однак, кандидати, яких князь вибирав для здійснення богослужінь мали бути грамотними. Для підготовки освіченого духівництва Ярослав Мудрий в 1030р. створив в Новгороді школу, учні якої у переважній більшості, були дітьми священнослужителів [17, с. 296].

Залежність новгородської єпархії від Київської митрополії полягала в тому, що церковна влада Новгороді призначалася з Києва, а також управління новгородською єпархією здійснювалося Київською митрополією. Прагнення відокремлення новгородської єпархії від Київської митрополії вперше простежується в призначенні єпископом Іоакимом свого наступника Єфрема. Не зважаючи на те, що Новгород отримав політичну самостійність від Києва, київській митрополит зберіг за собою право нагляду за справами новгородської єпархії. Право нагляду проявилось в двох формах: 1. київський митрополит як глава Руської церкви мав право відвідувати Новгородську єпархію, як і інші єпархії, щоб побачити в якому вона стані; 2. у випадку виникнення потреби вирішення церковних питань митрополит запрошував новгородського єпископа до Києва [17, с. 298-299].

Десятина на користь церкви в Новгороді збиралася за погодженням між князем та церковнослужителями. Духівництво розглядало десятину, як десятю частину всіх князівських доходів. Однак, князі обмежували виплату десятини на користь церкви, окремою частиною своїх доходів [17, с. 302-303].

Новгородська єпархія відігравала важливу роль у захисті місцевого населення від зовнішньої агресії. Наприклад, коли Новгород оточили війська Володимирського князя Андрія Боголюбського йому на зустріч вийшов архієпископ Іоанн з іконою Пресвятої Богородиці «Знамення».

Новгородські монастирі подібно монастирям середньовічної Західної Європи володіли значними земельними ресурсами. Фінансування будівництва церков здійснювали купці та бояри. Найбільш шанованим святом в Новгородській землі був святий Миколай Чудотворець, який вважався покровителем торгівлі. Новгородська єпархія надавала приміщення для здійснення торговельних операцій, хоча безпосередньо участі в торгівлі не брала. Як зазначає Н. Афанасьєв, священнослужителі в середньовічному Новгороді виступали в ролі нотаріусів, а укладені договори зберігалися в церковних архівах. Адже в Новгороді досить часто виникали пожежі, в результаті яких знищувалася значна частина майна місцевого населення. Оскільки церкви будувалися з каменю, в них було більше шансів вціліти під час пожежі, таким чином, документи, які там зберігалися, мали шанси вціліти [18].

Шляхи фінансових надходжень для церкви вказані в «Уставі» Володимира Святого «Про церковні суди». Устав складався з трьох частин: 1. регламентація князівської дотації церквам; 2. повноваження церковного суду; 3. коло церковних осіб. В Уставі вводиться термін «десятина» – як податок на користь церкви. У візантійській церкві десятина як податок на користь церкви не існував. Десятина була поширена в

західноєвропейських країнах, які мали значний вплив на Болгарське царство, в якому десятина була складовою частиною державних доходів. В результаті економічних та культурних взаємовпливів практика збору податків у вигляді десятини потрапляє на Русь [17, с. 303].

Зміни в становищі новгородської церкви відображені в Синодальній редакції «Уставу Володимира». В Синодальній редакції простежуються етапи формування республіканської форми правління в Новгороді та зменшення впливу князя на внутрішньополітичні процеси. На думку Я. Шапова, саме через розвиток демократичних ідей посилилась увага до положень «Уставу Володимира» та відображення в ньому становища новгородської церкви. Для того, щоб посилити авторитет «Уставу Володимира» у Новгороді в XIII – на початку XIV ст. вперше була визнана канонізація князя Володимира Великого. У Синодальній редакції «Уставу» також згадуються язичницькі місця для молитви, які існували в другій половині XIII ст. [19, с. 19-21].

Для регламентації церковного життя князь Ярослав Мудрий видав «Церковний устав». Він надавав єпископам право збирання судових штрафів з підпалювачів, а також здійснювати суд над грабіжниками. За положеннями Уставу князя Всеволода Мстиславича новгородський єпископ отримав право контролювати торгівлю в Новгороді та здійснювати суд над купцями. Також новгородський архієрей здійснював контроль над мірами та вагою. Ще однією складовою доходів церкви було право збирати доходи з пожалуваних князем міст з їх околицею. Однак, священнослужителі отримали право власності не на міста, а лише право збирання з них податків, які раніше отримував князь [20, с. 134-137].

Єпархіальному архієрею підпорядковувалися побудовані населенням церкви та монастирі. Однак, церкви або монастирі, зведені за кошти бояр, підпорядковувалися боярам та їх спадкоємцям. У разі якщо єпископ під час архієрейського служіння в тій чи іншій єпархії побудував церкву чи заснував монастир, вразі переходу в іншу єпархію за ним зберігалось право володіння [21, с. 34].

Досить прибутковим джерелом доходів священнослужителів була плата за хіротонію. Потрібно зазначити, що в давньоруському суспільстві плата за рукопокладення в священний сан вважалась антиморальною, однак, продовжувала існувати, що відображено у постановах Володимирського церковного Собору, який відбувся в другій половині XIII ст. На якому було дозволено єпископу брати плату за хіротонію [20, с. 139]. Історик В. Ричка зазначає, що прибутки, які ішли на утримання священнослужителів, не дають підстав кваліфікувати церкву як землевласника, адже вона не мала права довільно й необмежено розпоряджатися землями й залежними селянами, що є необхідною умовою приналежності до стану феодалних землевласників [10, с. 6].

Про участь церкви в торгівлі свідчить існування спеціальної печатки храму святого Георгія в Дерпті. На печатці було два написи: на лицевій стороні – «Печатка юрїївська», на звороті – «Печатка святого Георгія». Печатка використовувалась для скріплення різних церковних актів та договорів руських купців в Дерпті [2, с. 58].

Як і у світських феодалів у володінні церковних ієрархів перебували холопи, які в переважній більшості були не задоволені ставленням до себе. В 1068р. холопи вбили новгородського єпископа Стефана. За характеристикою М. Тихомирова, «Обставини смерті новгородського єпископа, який загинув від рук власних холопів, викриває перед нами одну із найжахливіших картин руської церковної дійсності XI ст. Озлоблені холопи вбивають свого владика в знак помсти за знущання над ними, які були характерними для вищих ієрархів, які досить часто ставали справжніми тиранами по відношенню до підпорядкованих їм особам» [20, с. 147-148].

Діти священнослужителів, які відмовлялися прийняти священний сан переходили в нижчу соціальну категорію стан – «тяглих людей». Влада надавала дітям священників ряд переваг: по-перше, поки син перебував в будинку батька, його було заборонено переводити в «тягли люди»; по-друге, якщо син священнослужителя, за власним бажанням, переходив в стан «тяглих людей» за ним залишалось право прийняти священний сан [1, с. 450].

В XI – на початку XIII ст., єпархіальне управління не регламентувало кількості священників на приходдах. Все залежало від можливості приходжан матеріально забезпечувати наявних священнослужителів. Єпископ регулював кількість приходських священників механізмом підняття плати за хіротонію [1, с. 452-453].

Архієрею управляти єпархією допомагали чиновники, які мали священний сан. До штату єпископа входили клірики кафедрального собору, які виконували доручення єпископа, однак за ними не закріплювалися постійні посади, не було визначеної плати за їх діяльність, а також «софяни», – клірос собору св. Софії. Софяни брали участь у виборі архієрея, якого супроводжували до Пскова для здійснення суду раз в чотири роки [22, с. 8-10].

Особливість церковного управління Новгороду полягає в тому, що воно носило світський характер. В оточенні новгородського архієрея перебували світські чиновники. Простежується також перехід чиновників із одного розряду в інший. Чиновники, які управляли будинком архієрея, мали змогу у разі доброї служби перейти в розряд єпархіальних чиновників [22, с. 11-12].

Перші дерев'яні церкви в Новгороді виникли на межі міських забудовель у XI ст. На Торговій стороні Новгороду, на правому березі річки Волхов, проживало переважно сотенне населення, про що свідчать археологічні дослідження місцевих присадиб, які характеризуються скромним оздобленням і на території яких будувалися князівські церкви. В XI ст. з ініціативи князя Ізяслава Ярославича було побудовано церкву на честь святого великомученика Димитрія, в 1113р. споруджено князівський Миколаївський собор, у 1127р. князь Всеволод розпочав будівництво кам'яної церкви в ім'я святого Івана Предтечі [3, с. 21].

У 989р. єпископом Іоакимом було побудовано дерев'яний Софійський собор. Літописець це написав: «В літо 6497. Побудував владика єпископ Іоаким першу церкву дерев'яну дубову святей Софії і стояла 60 років

та згоріла в літо 6557, березня в 4 день, в суботу, при другому єпископі Луці в 13 літо. В літо 6497 побудував владика, перший єпископ Іоаким, першу церкву кам'яну Богоотець Іоакима і Анни, в тій церкві служив до Софії». Кам'яна церква св. Софії знаходилася в кінці вулиці Прискуплі над річкою Волхов біля Кам'яного дитинця [8, с.208]. Ініціатором будівництва став князь Володимир сина Ярослава Мудрого. У Новгородському третьому літописі про це сказано: «Розпочав великий князь Володимир Ярославич, внук великого князя Володимира Київського і всія Русі, хрестившого Руську землю, у Великому Новгороді церкву кам'яну святої Софії, при другому єпископі Луці, будували її 7 років, побудували її прекрасну і велику: в той час служили в храмі святих праведних Богоотець Іоакима і Анни. І побудувавши церкву привели іконних писців із Царграда і розпочали розписувати, і написали образ Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа з благословляючою рукою. В день єпископ Лука побачив образ Господній написаний не благословенною рукою, іконописці писали три дня, на четвертий день почули голос від образу Господнього, що говорив: писарі, писарі, о писарі не пишете мене благословенною рукою, напишете мене тою рукою, бо в цій руці моїй Великий Новгород тримаю; а коли рука моя розкриється тоді буде місту цьому кінець» [8, с. 211].

Однак, немає точних даних, щоб провести реконструкцію першої новгородської церкви. Розпочавши будівництво собору князь Володимир переслідував мету відтворити в Новгороді архітектурні пам'ятки на зразок київських. Відповідно собору св. Софії в Києві, новгородський аналог також був п'ятинефним, хрестоподібний центр храму з півночі, півдня і заходу був оточений подвійними арками хор, які опиралися на стовпи [23].

На початку XII ст. навколо собору св. Софії було добудовано додаткові галереї, які склалися з арок, які підпирали основну частину церкви. Собор св. Софії поділявся на дві частини: нижня, в якій могли молитися всі мешканці Новгорода та верхня – призначалася для князя та його оточення. Новгородський собор св. Софії відрізнявся від київського аналогу простотою художнього оформлення. Собор менш масивний, п'ятикупольний, а не тринадцяти купольний. Одноповерхові зовнішні галереї у співставленні з двохповерховими внутрішніми галереями, з якими вони сполучалися, надавали київській Софії динамічності [24, с. 17-19].

Розписування собору св. Софії було розпочато в 1108 р. та продовжено в 1144 р. Внаслідок руйнувань завданих Другою світовою війною фресковий розпис зберігся фрагментарно. На стіні притвору збереглося зображення святих Константина та Єлени, особливість якого полягає у техніці виконання. Дане зображення виконане плоским, умовним та абстрактним. Фігури не мають об'єму. Над головою св. Єлени знаходився напис зроблений уставним письмом, «ОЛЕНА», що вказує на те, що майстер, який виконав зображення був місцевим художником. В XII ст. у процесі перетворення Новгорода в республіку, князі втрачають контроль над церквою св. Софії, яка перейшла під контроль новгородського архієрея та було проведено розширення собору [24, с. 23].

Освячення собору св. Софії в Новгороді відбулося на свято Воздвиження Чесного Хреста Господнього. Після освячення церкви князь Володимир Ярославич помер [8, с. 212]. Характерним явищем в будівництві культових будівель в Новгородській землі в XI ст. було те, що всі церкви споруджувалися із дерева, окрім Софійського собору. Паралельно із християнством сильні позиції в XI ст. в Новгороді продовжувало займати язичництво. Тенденція до відокремлення Новгорода з-під впливу Києва звідкіля поширювалося християнське віровчення проявилось в 1078р. коли серед давньоруського населення Новгорода відбувся розкол на дві частини: архієпископа підтримав князь із дружиною, а язичницьких жерців – все інше населення [23].

Собор св. Софії перетворився в символ незалежності та демократії Новгорода. Серед населення набув поширення вислів: «постіймо за св. Софію або помремо за св. Софію» [6, с. 104-105].

В період правління новгородських князів Мстислава Великого та Всеволода було побудовано значну кількість церков. У 1108р. побудовано церкву Благовіщення на Городищі в князівській резиденції, а в 1113р. церкву святого Миколи на Ярославовому Дворищі. За словами літописця: «Князь великий Мстислав Володимирович, внук великого князя Володимира в святому хрещенні Георгій, розпочав будівництво кам'яної у Великому Новгороді святої Миколи Чудотворця, на князівському дворі...» [8, с. 213]. У 1117р. побудовано церкву Різдва Пресвятої Богородиці в Антонієвому монастирі. Протягом 1127-1135 рр. були побудовані культові споруди на честь св. Івана на Опоках та Успіння Пресвятої Богородиці на Торгу [25]. Новгородський третій літопис про будівництво церкви Успіння: «У Великому Новгороді, великий князь Всеволод і владика Ніфонт побудували церкву кам'яну Успіння Пресвятої Богородиці на Торговищі. В літо 6643 закладена церква кам'яна святого Миколи Чудотворця, в Неревському кінці, на Яковлевій вулиці» [8, с. 214].

На розвиток церковної архітектури Новгорода, як і загалом Давньоруської держави мали значний вплив візантійські традиції. Однак, в результаті формування місцевих архітектурних канонів, в будівництві церков візантійська архітектурна традиція отримала нову інтерпретацію. У Новгороді при будівництві церков використовували цеглу, а також волховський вапняк [26].

У результаті досліджень Т. Володіної було встановлено, що собор св. Софії в Новгороді планувався з одноповерховими галереями. Проте, проект було змінено і побудовано двоповерхові галереї. Давньоруські культові споруди від візантійських відрізняються поряду причин. По-перше на Русі існувала необхідність у створенні великих культових споруд з великими хорами. По-друге на Русі яка прийняла християнство велику роль відігравала наявність приміщень для хрещення. По-третє специфіка місцевого будівельного матеріалу.

Майже без змін зберігся Микола-Дворищенський собор на Ярославовому дворищі, побудований в 1113 р. Архітектура храму зумовлена традиціями XII ст. Собор шестистовпний з нар тексом, який відділений

від основного приміщення. На хори можна було потрапити через перехід із князівського палацу. В XII ст. було побудовано церкву Антонієвого та Юрієвого монастирів: «В Георгіївському монастирі заклали церкву кам'яну святого Спаса на воротах, при ігумені того монастиря Діонісії. Того ж літа князь Святослав поставив церкву святого Миколи на Городищі...» [27].

Особливість собору Різдва Пресвятої Богородиці Антонієвого монастиря полягає в тому, що вежа північно-західного кута циліндричної форми. Куполи собору асиметричні. В фресковому розписі Антонієвого собору простежуються риси, які не є характерними для візантійської та київської іконографічної традиції. Особливість новгородської іконографічної традиції полягає в різкості та гостроті кутів [24, с. 28].

В 1207 р. іноземними купцями побудовано П'ятницьку церкву, будівництво якої здійснювали майстри із Смоленська. Літописець про П'ятницьку церкву: «Заклавши церкву кам'яну у Великому Новгороді, в Торгу, заморські купці, святої П'ятниці; завершена в літо 6853, при Василії архієпископі...» [8, с. 215]. Архітектура П'ятницького храму відрізняється від загальноприйнятих канонів новгородської культової архітектури. Особливістю церкви є наявність центральної абсиди, дві абсиди прямокутні. З трьох сторін церкви знаходяться притвори [27].

Наприкінці XII ст. в Новгороді було побудовано церкву Спаса-Нередиці. Храм складався з п'яти внутрішніх нефів та п'яти куполів в основній частині будівлі. Давньоруський архітектурний стиль церкви проявляється в трьох частинному поділі, з'явилися арки, на східній стіні трьома нефам відповідають три вівтарні апсиди. Купол підтримувався чотирма внутрішніми стовпами. Липні деталі на фасаді відсутні. На стінах зображені святі та різні релігійні сюжети. В куполі храму зображено Вознесіння Ісуса Христа, в барабані – пророки, в арках – медальйони із зображенням сорока мучеників. На західній стіні зображено ікону Страшного суду. Нижня частина стін покрита орнаментальним розписом. Особливістю іконографічних зображень церкви Спаса на Нередиці М. Каргер виділив «Деісусний чин». Згідно церковних канонів навколо фігури Ісуса Христа зображуються Іван Предтеча та Пресвята Богородиця. Однак, в даній культовій будівлі замість Пресвятої Богородиці зображена Марфа. На думку дослідника, зображені на іконі Іван та Марфа, являються покровителями осіб, які замовили будівництво церкви [24, с. 37-38].

Для архітектури Георгіївського собору характерні лаконічність форм, строгість пропорцій. На північно-західному куті було побудовано прямокутну вежу. В 1185-1192 рр. побудовано церкву св. апостолів Петра і Павла на Синичій горі. Її особливість полягає в тому, що вона побудована із цегли без рядів каміння. Характерно, що ряди цегли розташовані в площині фасаду, чергуються з рядами які гладко затерті. Дана техніка будівництва використовувалася половцями. Фрески Георгіївського собору виконані у відповідності до традицій київської художньої школи, ознаки впливу сформованої в XII ст. новгородської художньої школи не простежуються. Зображення святих виконані майстерно, вирізняються пластичністю в зображенні облич [24, с. 30-31].

Під час архієрейського служіння єпископа Ніфонта було побудовано чотири церкви на честь благовірних князів Бориса і Гліба в Околоткі, Козьми і Даміана на Холопії вулиці, святого пророка Іллі і святих апостолів Петра і Павла на Холмі, святого Клімента: «Боголюбивий єпископ Ніфонт, у Великому Новгороді, на Торговій стороні, побудував кам'яну церкву святого Клімента на Іворовій вулиці» [8, с. 214].

У літописі повідомляється про те, що в XII ст., що мешканець Новгорода Міхалко Степанович зруйнував дерев'яну церкву на честь святого Архангела Михаїла на Михайловій вулиці. А Мойсей Домасиніг зруйнував церкву Усикновіння голови Іоанна Предтечі, яка знаходилася на Чюдінцовій вулиці [8, с. 216].

Наприкінці XII ст. в Новгороді відбувся великий пожар в результаті якого згоріла церква святих апостолів Петра і Павла на Холмі та було розпочато будівництво церкви на честь святого апостола Філіпа на Нутній вулиці. На початку XIII ст. було побудовано кам'яну церкву святого апостола Луки на Лубяниці та церква святого Пантелеймона в монастирі Пинещинич [8, с. 217-219].

В XIII ст. Семен Борисов побудував церкву святого сповідника Павла патріарха Константинопольського, з приділами святого Симеона Богоприймця, святого царя Константина і матері його Єлени та святих Бориса і Гліба в святому хрещенні Романа і Давида [8, с. 219].

Вплив Візантійської традиції на будівництво храмів давньоруського Новгорода простежується в збереженні системи стовпів, на яких тримався центральний купол, використання арок, в західній стороні розміщувався притвор [28, с. 125].

Зміни в архітектурі культових будівель відбулися в XII – XIII ст. Нові церкви були кубічного типу з квадратним планом, з трьома абсидами і чотирма стовпами. Композиція фасадів стала лаконічнішою. Вежі для виходу на хори були замінені невеликим проходом в західній стіні. В XII ст. було побудовано ряд церков: Вірування Фоми на озері Мягіне, церква Кирила в Кирилівському монастирі, церква Іллі на Славні [24, с. 40-44].

Класичним зразком новгородської церковної архітектури є церква св. Георгія в передмісті Новгорода – Старій Ладозі. Церква квадратна з трьома абсидами, які знаходяться в східній стороні храму. На чотирьох стовпах тримаються замкнуті камери приділів. Вхід на полати в західній стіні. Фасад церкви подібний до фасаду храму Спаса на Нередиці. Розпис церкви зберігся фрагментарно, виконаний новгородськими художниками. Характерною особливістю зображень святих в даному храмі є гострота, виразність облич та рух фігур святих [24, с. 45].

Таким чином, християнське віровчення до середини XII ст. майже витіснило язичництво серед населення Великого Новгорода. Утверджувалася християнська релігія в процесі створення окремої єпископії, та зведені кафедрального собору та монастирів. З часом церква св. Софії стала не лише релігійним, але й політичним та економічним центром Великого Новгорода. Перспектива вивчення даної теми полягає у дослідженні впливу католицизму на християнізацію Великого Новгорода.

Джерела та література

1. Голубинский Е. История Русской церкви / Е. Голубинский. – М., 1901. –Т. I. – 956 с.
2. Кузьмина О.В. Республика Святой Софии / О.В. Кузьмина. – М.: Вече, 2008. – 448 с.
3. Мусин А.Е. Загадка дома Святой Софии: Церковь Великого Новгорода в X – XVI вв. / А.Е. Мусин. – СПб.: ИИМК РАН, 2013. – 139 с.
4. Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X – XIII вв. / Я.Н. Щапов. – М.: Наука, 1989. – 232 с.
5. Янин В.Л. Очерки истории средневекового Новгорода / В.Л. Янин. – М.: Языки славянских культур, 2008. – 400 с.
6. Беляев И. История Новгорода Великого от древнейших времен до падения / И. Беляев. – М.: Синодальная Типография, 1866. – 577 с.
7. Полное собрание Русских летописей. Новгородская летопись по списку П.П. Дубровского. – М.: Языки славянской культуры, 2004. Т. XLIII. – 367 с.
8. Полное собрание Русских летописей. – СПб, 1841. – Т. III. – 308 с.
9. Седов В.В. Распространение христианства в Древней Руси (по археологическим материалам) / В.В. Седов // Средневековая археология Восточной Европы. – Вып.208. – 1993. – С. 3-11.
10. Ричка В.М. Еволюція державної влади і шляхи розвитку церковної організації Київської Русі / В.М. Ричка // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип.15. – 1989. – С. 3-8.
11. Романова А.И. Демократия и общественный порядок Великого Новгорода / А.И. Романова [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp>
12. Тулулов В.Г. Русь Новгородская / В.Г. Тулулов [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.redov.ru>
13. Андреев В.Ф. Северный страж Руси / В.Ф. Андреев [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/rusNovgstrazh.htm>
14. Поварова Н.А. Эволюция структуры русской церкви в X – XIII вв. как общественного института / Н.А. Поварова // I Романовские чтения. История Российской государственности и династия Романовых: актуальные проблемы изучения. Кострома. 29-30 мая. – 2008. – С. 99-103.
15. Исаев Б.А. Демократическая тенденция в политической истории Средневековой Руси: политические системы, институты и группировки / Б.А. Исаев // Российское государство в историческом измерении. – 2013. – С. 29-42.
16. Шилов Л.А. Новгородская республика: церковное строительство как индикатор политической и социальной борьбы / Л.А. Шилов [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.ecsocman.hse.ru>
17. Никитский А. Очерки внутренней истории церкви в Великом Новгороде / А. Никитский. – СПб., 1879. – 312 с.
18. Афанасьев Н. Новгород: Рассуждения об уникальности средневекового Новгорода / Н. Афанасьев [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.timesandplaces.narod.ru/Novgorod.html>
19. Щапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в древней Руси XI – XIV вв. / Я.Н. Щапов. – М.: Наука, 1972. – 338 с.
20. Фроянов И. Загадка крещения Руси / И. Фроянов. – М.: Алгоритм, 2007. – 336 с.
21. Никольский Н.М. История Русской церкви / Н.М. Никольский. – М.-Л., 1931. – 246 с.
22. Каптерева Н. Светские архиерейские чиновники в Древней Руси / Н. Каптерева. – М., 1874. – 236 с.
23. Новгородские церкви XI – XIV вв. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.arhitekto.ru>
24. Каргер М. Новгород Великий / М. Каргер. – М., 1946. – 183 с.
25. Рыбаков Б.А. Культура средневекового Новгорода / Б.А. Рыбаков [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.historic.ru/books/item>
26. Архитектура Новгорода [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.neredita.ru/Architecture/novgorod.htm>
27. Володина Т.В. Художественная культура Великого Новгорода / Т.В. Володина [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.orthodox-book.ru/index.php?option.com>
28. Грабарь И.Э. История русского искусства / И.Э. Грабарь. – М.: Издание И. Кнебель, 1910. – Т. I. Архитектура. – 510 с.

Тимчук И. И. Формирование церковно-административной структуры Великого Новгорода в XI – XIV вв.

В статье автор на основе письменных источников и археологических материалов характеризует процесс формирования церковно-административной структуры средневекового Новгорода. Анализирует влияние языческой религии на становление христианского мировоззрения. Указывает, что христианская религия утвердилась в процессе создания епископии и строительства культовых сооружений. Автор доказывает, что центром религиозной жизни Великого Новгорода стал собор Св. Софии. Прослеживает роль церкви в политической и экономической жизни Великого Новгорода и взаимоотношения светской и духовной власти Новгородской республики.

Ключевые слова: христианство, Новгород, церковно-административная, структура, епископия, собор

Tymchuk I. I. The formation of the church's administrative structure of Novgorod the Great in XI – XIV cent.

In the article the author characterizes the formation of the Church administration structure of the middle Novgorod on the basis of written sources and archaeological materials. The impact of pagan religions on the formation of a Christian worldview is analyzed.

He specifies that the Christian religion established in the creation of a diocese and the construction of religious buildings. The author proves that the center of religious life of the Great Novgorod became the Cathedral of Sofia. The role of the Church in political and the economic life of the Great Novgorod and the relationship of secular and the spiritual power of the Novgorod Republic is traced.

Keywords: Christian, Novgorod, Church and administrative, structure, bishop, cathedral.